

Received: 2023/9/11

Accepted: 2024/1/15

from 197 to 217

Fatemeh Alaei Rahmani

Associate Professor, Department of Quranic studies and Hadith, Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran ,Iran. falaei@alzahra.ac.ir

Zahra Darvish

PhD Student of Quran and Hadith Sciences, Department of Quranic studies and Hadith, Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran ,Iran. Z.darvish@alzahra.ac.ir

Fereshteh Motamad

Langrody

Postdoctoral Researcher of Quran and Hadith Sciences and Visiting Lecturer of Alzahra University (S), Department of Quranic studies and Hadith, Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran ,Iran. f.motamad@alzahra.ac.ir

Keywords:

Imam Sajjad (a.s.), Sahifeh Sajjadiyeh, Twenty-fifth prayer, Spiritual education, Child's blessings.

The characteristics of child training based on the analysis of the content of the twenty-fifth supplication of “Sahifeh Sajjadiyeh”

Abstract

Being aware of how to properly training a child has an effective role in the growth and excellence of a person. “Sahifeh Sajadiyyah” is considered as a part of the treasure of “Torath study of the Imamiyyah” (heritage of the twelve Imami Shiites), the main topic of the twenty-fifth supplication of which is the prayer of parents for their children, therefore, investigation and deepening, around its topics and content, with the research methods of “textual research” it contains significant results. In this research, by using the method of “content analysis” and using the technique of “category analysis”, the most important topics and indicators related to child rearing have been identified. The necessity of conducting this research is that: paying attention to these educational indicators can be a way for parents to correctly understand the dimensions of child education. The findings of the analysis of the content of the category on raising children in this supplication show that Imam Sajjad (a.s.) in the form of prayer sought to outline correct child rearing based on Islamic knowledge for parents. The result of the analysis of the content of this topic is the extraction of a comprehensive view in the field of children’s education. Spiritual education, physical education, economic education, the role of parents and the environment in the education of children, obstacles to education, ways to overcome obstacles and correct blessings of children are among the most important topics in child training that have been taken into consideration by Imam Sajjad (a.s.).

شاخصه‌های تربیت فرزند بر مبنای تحلیل محتوای دعای بیست‌ونجم صحیفه‌ی سجاده

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۶/۲۰
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۲۵
از صفحه ۱۹۷ تا صفحه ۲۱۷

چکیده

آگاهی از چگونگی تربیت صحیح فرزند نقش مؤثری در رشد و تعالی انسان دارد. صحیفه‌ی سجاده به‌عنوان بخشی از گنجینه ترات پژوهی امامیه است که موضوع دعای بیست‌ونجم آن دعای والدین در حق فرزندان است؛ بنابراین، بررسی و تعمق درباره‌ی مضامین و محتوای آن با روش‌های پژوهش متن‌پژوهی نتایج چشمگیری را دربردارد. در این پژوهش با استفاده از روش تحلیل محتوا و بهره‌گیری از فن «تحلیل مقوله‌ای»، مهم‌ترین مضامین و شاخصه‌های مربوط به تربیت فرزند شناسایی شده است. ضرورت انجام این پژوهش آن است که توجه به این شاخصه‌های تربیتی می‌تواند راهگشای والدین در شناخت صحیح ابعاد تربیت فرزند باشد. یافته‌های حاصل از تحلیل محتوای موضوع تربیت فرزند در این دعا نشان می‌دهد که حضرت در قالب دعا، به دنبال ترسیم فرزندپروری صحیح و مبتنی بر معارف اسلامی برای والدین بوده است. برآیند تحلیل محتوای این مقوله استخراج دیدگاه جامع در زمینه‌ی تربیت فرزندان است. تربیت معنوی، تربیت جسمانی، تربیت اقتصادی، نقش والدین و محیط در تربیت فرزند، موانع تربیت و راهکارهای برون‌رفت از موانع و برکات صحیح فرزند از مهم‌ترین محورهای موضوعی در فرزندپروری است که موردتوجه امام سجاده^(ع) بوده است.

فاطمه علایی رحمانی
دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث
دانشگاه الزهراء^(س)
f.alae@alzahra.ac.ir

زهرا درویش
دانشجوی دکتری رشته علوم قرآن و حدیث، دانشگاه الزهراء^(س)
Z.darvish@alzahra.ac.ir

فرشته معتمد لنگرودی
پژوهشگر پسادکتری علوم قرآن و حدیث و مدرس مدعو دانشگاه الزهراء^(س)
f.motamad@alzahra.ac.ir

واژگان کلیدی:

امام سجاده(ع)، صحیفه‌ی سجاده، دعای ۲۵، تربیت معنوی، برکات فرزند.

۱. مقدمه

درک صحیح از ابعاد وجودی فرزندان و تعلیم و تربیت این ابعاد در رسیدن آنان به سعادت حقیقی، امری بایسته است. محیط خانواده به عنوان اولین محیط تربیتی و رشد برای کودکان به شمار می‌آید و تربیت کودک از جمله مهم‌ترین حقوق اوست که بر عهده‌ی والدین گذاشته شده است. در مقوله‌ی تربیت، عوامل دیگری همچون محیط، وراثت و... نیز نقش ایفا می‌کند؛ اما در این میان، نقش والدین به عنوان مریبان اولیه‌ی زندگی انسان، از اهمیت ویژه‌ی برخوردار است و آگاهی از چگونگی تربیت صحیح می‌تواند یاریگر والدین در این مسیر باشد.

آموزه‌های حیات‌بخش دعا‌های صحیفه‌ی سجادیه یکی از مصادر مهم در تربیت فرزندان به شمار می‌آید، به ویژه آنکه امام سجاد^(ع) دعای بیست و پنجم با عنوان «و کان من دعائه علیه السلام لولده علیهم السلام» را به این موضوع اختصاص داده است. موضوع این دعا، دعا در طلب خیر و سعادت روحانی و جسمانی فرزندان از درگاه خدای متعال است. این دعا سیزده فراز دارد و آنچه در این فرازها نمایان است، اینکه حضرت تنها برخوردارِ مادی فرزندان را مدنظر قرار نداده، بلکه با تعبیر مختلف، تربیت معنوی و اخروی را برای فرزندان آرزو کرده است (ممدوحی کرمانشاهی، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۴۲۱). امام^(ع) به عنوان مربی، همه‌ی شرایط یک مربی خوب را دارد؛ اما مقصود از این جملات تعلیم شیوه‌ی درست تربیت فرزندان است.

خداوند در قرآن کریم به‌طور مستقیم و صریح، به والدین درباره‌ی توجه و رسیدگی همه‌جانبه به فرزندانشان توصیه کرده است: «يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ» (نساء: ۱۱). درباره‌ی ارزش دعای والدین در حق فرزندان چنین ذکر شده است: دعای پدر برای فرزندان در شمار دعا‌هایی است که نه بازگرداننده و نه از درگاه خداوند بازداشته می‌شود (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۵۱).

پژوهش حاضر با روش تحلیل محتوا، به دنبال استخراج مفاهیم اصلی و فرعی دعای ۲۵ صحیفه‌ی سجادیه است تا از این رهیافت، به نکات مهم در امر تربیت فرزندان دست یابد. از آنجاکه فهم دقیق متن این دعا به معرفت صحیح نسبت به چگونگی تعامل والدین با فرزندان منجر می‌گردد و این امر در بهبود تعاملات خانوادگی، اثر فزاینده‌ای دارد، ضرورت پژوهش مبرهن می‌شود؛ همچنین کاربرست روش‌های مطالعات میان‌رشته‌ای از اهمیت و کارایی بهتری در فهم متن برخوردار است و به فهم دقیق محتوای متن از جمله متون اسلامی منجر خواهد شد؛ از این رو، برای تحلیل و بررسی عمیق و دقیق مضامین این دعا، بهره‌گیری از روش نوین تحقیق ضروری می‌نماید.

روش تحلیل محتوا یکی از روش‌های مناسب متن‌پژوهی است که تلاش دارد اندیشه‌های اصلی مؤلف متن را از طریق تقطیع متن بر اساس موضوعات اصلی و فرعی، سپس سنجش فراوانی آن‌ها و کشف مقوله‌های متن، شناسایی کند. به منظور انجام این پژوهش که به دنبال شناسایی غرض اصلی دعا و موضوع کلی آن است، از فن «تحلیل محتوای مقوله‌ای»^۱ استفاده شده است. تحلیل محتوای مقوله‌ای یکی از روش‌های تحلیل محتواست که مبتنی بر تحلیل کمی و کیفی است. در این

1- Categorical content analysis

فن، موضوعات اصلی متن بر اساس درون‌مایه‌ی هر مقوله گروه‌بندی می‌شوند و آنچه موضوعات متن را در یک راستا قرار می‌دهد، مقوله‌های متن هستند (نک: رایف و همکاران، ۱۳۸۱، ص ۴)؛ بنابراین در این پژوهش، با به‌کارگیری روش تحلیل محتوای مقوله‌ای، به این پرسش پاسخ داده می‌شود: «شاخصه‌های تربیت فرزندان در دعای ۲۵ صحیفه‌ی سجادیه چگونه ترسیم شده است؟» شایان‌ذکر است، به اذعان علما و دانشمندان، به‌قدری مضامین دعا‌های صحیفه بالا و عالی است که صدور آن از غیرمعصوم امکان ندارد (مکارم شیرازی، ۱۳۹۴، ج ۱، ص ۴۱۴؛ نجفی، ۱۳۶۲، ج ۱۱، ص ۱۵۸). در پژوهشی که به بررسی اسناد و مشایخ صحیفه‌ی سجادیه پرداخته، به اثبات ثقه بودن راویان موجود در زنجیره‌ی سند بر اساس نقل از کتب رجالی پرداخته است (نک: پهلوان، ۱۳۷۸، ص ۲۶-۶۹)؛ همچنین سند صحیفه‌ی سجادیه به طرق مختلفی ذکر شده است و برخی همچون علامه مجلسی طرق بسیاری برای آن ذکر کرده‌اند که حتی قائل به تواتر آن است (نک: مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۱۰، ص ۴۵).

۲. پیشینه‌ی پژوهش

با واکاوی‌های صورت‌گرفته درباره‌ی دعای ۲۵ صحیفه‌ی سجادیه که محل مذاقه‌ی پژوهش حاضر است، برخی پژوهش‌ها موضوع دعای ۲۵ صحیفه را مدنظر قرار داده‌اند. انصاری (۱۳۹۵) در کتاب وادی مهر؛ شرح دعای ۲۴ و ۲۵ صحیفه سجادیه در حق والدین و فرزندان، به روش توصیفی، فرازهای این دو دعا را شرح داده است. پاک‌طینت (۱۳۹۵) در پایان‌نامه‌ی «مستندات قرآنی دعای ۲۴ و ۲۵ صحیفه‌ی سجادیه با رویکردی به روابط درون خانواده»، اسنادهای قرآنی دو دعای مزبور را بررسی کرده است. مسائلی (۱۳۹۵) در پایان‌نامه‌ی «وظیفه‌ی والدین در حق اولاد و شاخصه‌های آن با محوریت دعای ۲۵ صحیفه‌ی سجادیه»، با ارائه‌ی خوانشی ترجمه‌گونه از این دعا، به وظایف والدین در حق فرزندان اشاره داشته است. نجفی و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله‌ی «شناسایی مدل‌های تربیتی دعای بیست‌وپنجم صحیفه سجادیه برای کاربرد در طراحی برنامه‌ی درسی قصدشده‌ی معارف اسلامی»، به شناسایی اصول تربیتی مندرج در این دعا و کاربرت آن‌ها در برنامه‌ی درسی معارف اسلامی پرداخته‌اند. بیگدلی (۱۳۹۷) در پایان‌نامه‌ی «بررسی آموزه‌های تربیتی دعای ۲۴ و ۲۵ صحیفه‌ی سجادیه»، با رویکرد توصیفی، مهم‌ترین آموزه‌های تربیتی و معرفتی این دو دعا را بدون مراجعه به شروح آن‌ها تبیین کرده است؛ همچنین آزاد (۱۳۹۸) در مقاله‌ی «تربیت فرزند از دیدگاه امام سجاده^(ع) با تأکید بر دعای ۲۵ صحیفه‌ی سجادیه»، به سه جنبه‌ی تربیت کودک یعنی توجه به تربیت جسم، تربیت دینی و تربیت اخلاقی پرداخته است؛ اما به علت نوع روش به‌کارگرفته که توصیفی است، تمرکز چندانی بر متن دعا نداشته است.

با اینکه متن دعای ۲۵ صحیفه‌ی سجادیه ظرفیت بسیار مناسبی برای بررسی‌های مطالعات بین‌رشته‌ای چون تحلیل محتوا را دارد و بازتاب جامعی از مضامین این دعا را ارائه می‌دهد؛ اما تاکنون از دیدگاه تحلیل محتوا بررسی و تحلیل نشده است؛ بنابراین در این پژوهش، این دعا به‌مثابه یکی از متون مهم دینی که برای نیل به اهداف کلان تربیت فرزندان و متأثر از نظام ارزشی اسلامی

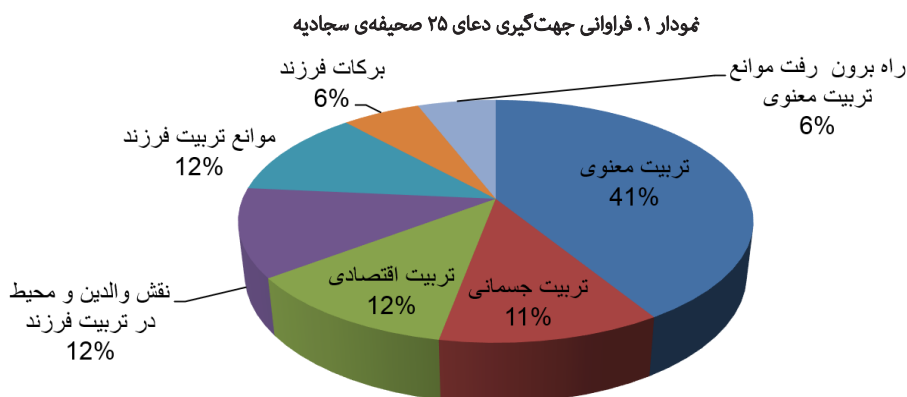
است و به تربیت جامع فرزندان می‌انجامد، مورد توجه قرار گرفته است و شاخصه‌های تربیتی فرزند با روش تحلیل محتوا تبیین می‌گردد.

۳. تحلیل محتوای کمی دعای ۲۵ صحیفه‌ی سجادیه

تحلیل کمی راه ورود به تحلیل‌های کیفی در پژوهش را هموار می‌سازد و نشان می‌دهد، پژوهشگر باید بر اساس چه مبنایی به تحلیل‌های کیفی بپردازد (کریپندورف، ۱۳۷۸، ص ۲۶). مقصود از تحلیل محتوای کمی، استخراج اطلاعات آماری از موضوعات اصلی و فرعی بر اساس جدول تحلیل محتواست تا در نهایت، پربسامدترین و مهم‌ترین مقوله‌های موجود در متن رصد شود. نخستین مرحله‌ی عملی در تحلیل محتوای کمی، ترسیم جدول است تا از رهگذر تقطیع عبارات، موضوعات اصلی و فرعی به‌طور نظام‌مند مشخص شوند. در این بخش، به سبب تطویل مقاله، تنها بخشی از جدول تحلیل محتوای دعای ۲۵ درج شده است:

ردیف	متن	موضوع اصلی	جهت‌گیری	موضوعات فرعی	کد
۱	«اللَّهُمَّ وَ مَنْ عَلَىٰ بَيْتَاءِ وُلْدِي وَ بِإِضْلَاحِهِمْ لِي وَ بِإِمْتِنَاعِي بِهِمْ»؛ «خدایا به باقی ماندن فرزندانم و به شایسته نمودنشان برای پیروی از من و به بهره‌مند شدنم در دنیا و آخرت از ایشان، بر من منت گذار.»	طلب عافیت جسم و طلب فرزندان شایسته	تربیت جسمانی فرزند	دعای سلامتی جسم و داشتن عمر طولانی برای فرزندان	B1a
				برکات فرزند در زندگی در رفع نیازهای معیشتی	B1b
				خیررسانی فرزند صالح به والدین	B1c
				بازگشت دعای خیر والدین در حق فرزند به خویش	B1d

با بررسی جدول تحلیل محتوا، دعای ۲۵ صحیفه‌ی سجادیه شامل شش جهت‌گیری اصلی است که می‌توان گفت مقوله‌ی تربیت فرزند چه میزان از حجم این دعا را به خود اختصاص داده است. درواقع، امام سجاد^(ع) در هفت محور به مقوله‌ی تربیت فرزندان پرداخته است که نمودار آن به شرح ذیل است:

همان‌طور که مشاهده می‌گردد، بیشترین حجم موضوع اصلی در دعای ۲۵ صحیفه‌ی سجاده تربیت معنوی فرزندان است. اهتمام حضرت سجاده^(ع) برای تربیت معنوی فرزندان و توجه به این مسئله، نشان از اهمیت بعد تربیت معنوی و اولویت آن بر تلاش و وقت‌گذاری والدین در این راستا است؛ همچنین تربیت جسمانی و اقتصادی در کنار تربیت معنوی، بیان‌کننده‌ی لزوم مدیریت همه‌جانبه‌ی خانواده از سوی والدین است؛ یعنی باید از هر جهت، اعم از اخلاق و تربیت معنوی و دینی، سلامتی فرزندان و رفاه زندگی فرزندان را تحت سرپرستی خود قرار دهند.

نمودار ۲. فراوانی موضوعات اصلی دعای ۲۵ صحیفه‌ی سجاده

با توجه به نمودار کمی موضوعات اصلی مطرح در دعای ۲۵ صحیفه‌ی سجاده، طلب عافیت معنوی فرزندان از خدای متعال بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده است. این موضوع بیان‌کننده‌ی آن است که تغذیه‌ی روح و جان فرزند مهم‌ترین بعد تربیتی است که با به‌کار گرفتن اصول تعلیم و تربیت صحیح به‌دست می‌آید.

۴. تحلیل محتوای کیفی مقوله‌ی «تربیت فرزند» در دعای ۲۵ صحیفه‌ی سجادیه

تحلیل کیفی، بازوی مکمل پژوهش در روش تحلیل محتواست. در این بخش می‌بایست به تجزیه و تحلیل ذهنی یافته‌های حاصل از تحقیق پرداخت که البته بستگی بسیاری به منطق و قدرت استدلال محقق دارد (عترت‌دوست، ۱۳۹۰، ص ۲۹۵). همان‌طور که در تحلیل کمی مشخص شد، تربیت فرزند مقوله‌ی اصلی دعای ۲۵ صحیفه‌ی سجادیه است که در ادامه، جهت‌گیری‌های این مقوله تحلیل کیفی می‌شود:

۴.۱. تربیت معنوی

سنجش فراوانی جهت‌گیری و موضوعات اصلی دعای ۲۵ نشان می‌دهد، موضوع تربیت معنوی از بالاترین فراوانی در میان سایر موضوعات اصلی دعا برخوردار است. این موضوع بیان‌کننده‌ی اهمیت تربیت معنوی و ابعاد آن برای فرزند است، ضمن آنکه نخستین گام مسیر یعنی کسب معرفت را نشان می‌دهد. در واقع، مترئی موجودی دوبعدی (روحانی و جسمانی) است و حقیقت روح از امر و ملکوت عالم است؛ بنابراین، با وجود اهمیت جسم و روح، تربیت بعد روحی مهم‌تر از تربیت جسمانی است؛ به همین سبب، حضرت به این جنبه از تربیت فرزند اهتمام جدی داشته است.

معنویت در بافت دین اسلام به معنای تعمیق دین‌داری است؛ یعنی اعمال دینی با توجه به معنا و هدف آن‌ها انجام شوند. معنویت نوعی حیات برتر و ملکوتی برخاسته از فطرت الهی است که در آن، انسان کمالات خاص خودش را در سایه‌ی ایمان به خدا و عمل صالح در ساحت‌های بینشی، گرایشی و رفتاری بروز می‌دهد (مرزبند، ۱۳۹۶، ص ۱۵۱). تربیت معنوی با نوعی نیت خاص (قرب به خدا)، مستلزم فراتر رفتن توجه از ظواهر به باطن است؛ بنابراین، نحوه‌ی نگرش و تعامل با دنیا به‌گونه‌ای تنظیم و مدیریت می‌گردد که در جهت اعتلای روحی قرار بگیرد؛ به عبارت دیگر، معنویت اسلامی با سرکوب و ترک مادیات همراه نیست، بلکه با به رسمیت شناختن و ارزشمند دانستن جسم و ماده، نحوه‌ی تعامل درست با آن باید آموزش و تمرین شود (وجدانی، ۱۴۰۲، ص ۸۴). امام^(ع) در ابتدای دعا، افزون بر ابعاد مادی زندگی فرزندان، به اصلاح ابعاد معنوی آنان نیز توجه ویژه‌ای نموده است، بدین گونه که ایشان سلامت جسمی، دینی و اخلاقی فرزندان را از خداوند درخواست کرده است: «وَ أَصَحِّ لِي أْبْدَانَهُمْ وَ أَدْيَانَهُمْ وَ أَخْلَاقَهُمْ» بر اساس این، بر والدین فرض است که به اندازه‌ی اهمیت دادن به تغذیه‌ی جسمانی، نهاد روحی فرزندان را فراموش نکنند و در تغذیه‌ی سالم روحانی آنان نیز بکوشند. تربیت اخلاقی در کلام حضرت مفهوم گسترده‌ای دارد؛ زیرا «مفهوم اخلاق در روان‌شناسی یکی از مفاهیم کلیدی است. این مفهوم به‌عنوان یک سلسله ارزش‌ها و باورهای درونی اطلاق می‌شود که به‌عنوان یکی از عوامل مهارکننده عمل می‌کند.

به این ترتیب، وجدان از یک قضاوت ساده نسبت به درست و نادرست فراتر می‌رود و به مقام تشخیص و به کار بستن اصول، تکالیف و قوانین اخلاقی می‌رسد» (کدیور، ۱۳۹۸، ص ۱۲۵).

امام^(ع) ضمن کمک طلبیدن از خداوند در امر تربیت فرزندان، سه وظیفه‌ی مهم و اساسی در تربیت معنوی را یادآور شده است: «وَأَعْنَى عَلَى تَرْبِيَتِهِمْ وَ تَأْدِيبِهِمْ وَ بَرِّهِمْ»؛ ۱. رشد و به کمال رساندن فرزندان (تَرْبِيَتِهِمْ)؛ یعنی فراهم ساختن و انجام دادن هر آنچه باعث رشد جسمی، فکری و روحی فرزندان می‌شود؛ ۲. ادب کردن فرزندان (تَأْدِيبِهِمْ)؛ یکی از مهم‌ترین وظایف والدین ادب کردن فرزندان و یاد دادن اخلاق و آداب اسلامی و معارف الهی است؛ ۳. نیکی کردن به فرزندان (بَرِّهِمْ)؛ برخی والدین گمان می‌کنند که نیکی کردن تنها وظیفه‌ی فرزندان است، در حالی که علاوه بر این دعا، در روایات نیز به نیکی کردن به فرزندان توصیه شده است. امام صادق^(ع) به نقل از رسول خدا^(ص) می‌فرماید: «همان پیامدهایی که عقوب والدین برای فرزند دارد، عقوب فرزندان برای والدین نیز به همراه می‌آورد» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۴۸)؛ همچنین از ایشان روایت شده است: «خداوند بر بنده بدان سبب که سخت فرزندان خویش را دوست می‌دارد، رحم می‌کند» (همان، ص ۵۰).

همچنین امام^(ع) از خداوند پسرانی را می‌خواهد که از باب خیر باشند و در این مسیر، از خداوند یاری می‌طلبند: «وَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ مَعَهُمْ أَوْلَادًا ذُكُورًا وَ اجْعَلْ ذَلِكَ خَيْرًا لِي وَ اجْعَلْهُم لِي عُونًا عَلَى مَا سَأَلْتُكَ». عبارت «وَ اجْعَلْ ذَلِكَ خَيْرًا لِي» تلمیح به آیات «أَيَحْسَبُونَ أَنَّمَا نُمْدُهُم بِهِ مِنْ مَالٍ وَ بَنِينَ * نُسَارِعُ لَهُمْ فِي الْخَيْرَاتِ بَلْ لَا يَشْعُرُونَ» (مؤمنون: ۵۵-۵۶) است. این آیات دلالت دارند که تأخیر در عذاب کافران و بهره‌مند ساختن آنان به مال و فرزندان برای املاء و استدراج آنان است، نه برای خیرخواهی. آنان نمی‌دانند که این اموال و فرزندان فراوان در حقیقت نوعی عذاب و مجازات یا مقدمه‌ی عذاب و کیفر برای آنان است (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴، ج ۱۴، ص ۲۶۳)؛ بنابراین، از آنجاکه تربیت انسانی مسیری دشوار است، حضرت از خداوند یاری خواسته و در پایان دعا تأکید کرده که طبیعت فرزندان نسبت به تربیت رام باشد، به طوری که پرورش آنان آسان و راه رشد آنان هموار باشد و در مسیر خیرخواهی برای او باشند.

حضرت نشانه‌هایی برای تربیت صحیح معنوی فرزندان در دعا مطرح کرده که ظهور و بروز این نشانه‌ها در شخصیت فرزندان، نشان از صحت تربیت معنوی ایشان است: «وَ اجْعَلْهُم أَبْرَارًا أَتَّقِيَاءَ بَصْرَاءَ سَامِعِينَ مُطِيعِينَ لَكَ، وَ لِأَوْلِيَائِكَ مُجِيبِينَ مُنَاصِحِينَ وَ لِجَمِيعِ أَعْدَائِكَ مُعَانِدِينَ وَ مُبْغِضِينَ». مطابق این فراز، آنچه سبب سعادت معنوی فرزندان است و در شخصیت آنان تبلور می‌یابد؛ عبارت است از: ۱. نیکوکاری؛ ابرار کسانی هستند که عمل صالح انجام می‌دهند و به وظایف خود در برابر خدا، والدین و دیگر مردم عمل می‌کنند (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۱، ص ۲۵۰) که در آیات قرآن جلوه‌های رفتاری آنان ترسیم شده است (نک: بقره: ۱۷۷؛ مطففین: ۲۲-۲۸)؛ ۲. تقوا و پرهیزگاری که تعبیر به «أتقیا» شده است و مقصود کسانی هستند که از گناهان و معاصی دوری می‌کنند؛ ۳. بصیرت؛ بصیرت به معنای معرفتی مبتنی بر معیارهای دینی است که در متربی توانایی تشخیص، تمییز، قضاوت و گزینش را پرورش می‌دهد و سبب می‌شود تا فرد خدا را به عنوان تنها

رب خویش انتخاب کند (رحیمی، ۱۳۸۹، ص ۳۸۸). توجه به بصیرت در فرایند تربیت اسلامی موجب ارتقای معنویت متربی می‌شود؛ بنابراین، والدین باید در بصیر بودن فرزندان اهتمام داشته باشند و معارف دینی را با شیوه‌های اثربخش به آنان ارائه دهند؛ ۴. گوش‌دهنده و فرمان‌بردار خدا؛ ۵. دوستدار و خیرخواه اولیای خدا و ۶. دشمن و متنفر از دشمنان خدا؛ بنابراین، فرزند صالح و دارای تربیت معنوی درست، فرزندی است که در همه‌ی عرصه‌ها (عرصه‌ی عمل، اعتقاد و گرایش) صالح باشد.

باید توجه داشت که امام^(ع) از خداوند می‌خواهد تا آنان را دوستدار خالصانه اندیشه‌ی اولیای الهی و یاری کننده‌ی آنان قرار دهد (فضل‌الله، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۶۴۶)؛ زیرا شخصی که دوست و دشمن را نمی‌شناسد، با هر جریانی حرکت می‌کند و هیچ‌گونه شخصیتی از خود نخواهد داشت. دوستی با دوستان خدا و دشمنی با دشمنان الهی به نحوی منجر به الگودهی به فرزندان می‌شود. وجود الگوهای خوب تربیتی همچون معصومان^(ع) می‌تواند نقش مؤثری در تربیت معنوی و اخلاقی فرزندان ایفا نماید. یکی از جلوه‌های دوستی با دوستان خدا، در حب نسبت به اهل‌بیت^(ع) و بغض نسبت به دشمنان ایشان جلوه می‌کند (نک: مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۷، ص ۷۸). به عقیده‌ی یکی از شارحان، این موضوع یکی از مسائل مهم تربیتی است که در اندیشه‌ی فرزندان جنبه‌ی پیشگیری دارد و همچون واکسن عمل می‌نماید تا فکر فرزند در برابر انواع شبهات و انحرافات بیمه شود؛ زیرا الگو بودن دوستان خدا برای متربی، تفکر و رفتار او را می‌سازد و محبت‌آور است (نک: انصاریان، ۱۳۸۱، ج ۹، ص ۳۱۹).

همچنین در فراز پایانی دعا، با اقتباس صریح از آیه‌ی ۲۰۱ سوره‌ی بقره، به ارتباط تربیت صحیح فرزند با عافیت دنیا و آخرت اشاره شده است: «وَ آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَ فِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَ قِنَا عَذَابَ النَّارِ». حضرت به تلازم نیکی دنیا و آخرت تصریح کرده است، اینکه فرزندان مصداقی از حسنه در دنیا و آخرت برایش باشند. «حسنة» به معنای هرگونه خیر و خوبی است و بر هر موهبت مادی و معنوی قابل تطبیق است. مال حلال و نعمت‌های معنوی همچون محبت اهل‌بیت^(ع) از مصداقی حسنه شمرده شده است (نک: طبرسی ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۵۳۰) که به حسب درجات اشخاص و اعمال و انگیزه‌ها در دنیا و آخرت مصداقی گوناگونی دارد (سبزواری، ۱۴۱۹، ج ۳، ص ۱۶۲). عنوان «عذاب نار» گرچه به آتش دوزخ منصرف است؛ اما صراحتی در انحصار به معاد ندارد (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ج ۱۰، ص ۱۷۱)؛ بنابراین، مقصود امام عارفان آن است که چون حیات طیبه تنها جلب ملامت نیست، بلکه ناملازمات لازمه‌ی حیات انسانی است؛ بنابراین، دوری از آن‌ها را از خداوند متعال طلبیده است.

۲.۴. تربیت جسمانی

ایجاد زمینه‌های پرورش جسمی و صحت بدنی فرزندان یکی دیگر از شاخصه‌های تربیت فرزند از دیدگاه امام سجاد^(ع) است. اهمیت تربیت جسمانی و بدنی در رشد کودک شکلی از آموزش است که از حرکت به‌عنوان ماده‌ای آموزشی با هدف سازمان‌دهی و بهبود رفتار حرکتی، روانی

و اجتماعی کودکان استفاده می‌کند (216-Neto, 2015, p 215). پرورش جسمانی فرایندی آموزشی و تربیتی است که طی آن، به واسطه‌ی کسب و پردازش مهارت‌های حرکتی و دانش علمی، ذهن و جسم انسان درگیر فعالیت می‌گردد و موجب پرورش و رشد استعدادها و نفسانی او می‌شود (گرگین و خسروپناه، ۱۳۹۲، ص ۱۲)، همان‌گونه که در تعریف تربیت اسلامی نیز به این جنبه توجه شده است: «تربیت اسلامی عبارت از فراهم کردن زمینه‌هایی برای رشد استعدادها و نیروهای انسان است تا بتواند از این نیروها برای رسیدن به کمال خود بهره‌مند شود» (مطهری، ۱۳۷۴، ص ۵۶). از سوی دیگر، انسان مرگب از روح و جسم است (سجده: ۷-۹) و این دو تأثیر متقابل باهم دارند؛ بنابراین، جنبه‌ی جسمانی نیز در امر تربیت فرزند مهم است.

امام سجاده^(ع) در عبارت «وَبِ لِي صَغِيرُهُمْ» بر مسئله‌ی اهمیت تربیت جسمی در دوران کودکی و سنین پایین تأکید ورزیده و از محضر پروردگار، استمداد در امر تربیت در بعد جسم را طلب کرده است، ضمن آنکه با تعبیر «وَ أَصَحَّ لِي أْبْدَانُهُمْ» صحت بدنی و تندرستی فرزندان را نیز می‌طلبد. از نظر روان‌شناسان حوزه‌ی کودک و نوجوان، اگر در تربیت کودک به تحرک بدنی، خواب کافی، تغذیه‌ی مناسب، رعایت بهداشت و پیشگیری از بیماری‌ها توجه نشود، موجب ایجاد مشکلات شناختی، هیجانی و اجتماعی در سالیان بعد خواهد شد (نک: صالحی، ۱۳۹۷، ص ۱۳۲)؛ بنابراین، اهمیت مربیان از دوران کودکی به‌گونه‌ای تثبیت شده است که بتوانند لحظات کافی برای ترمین روزانه و منظم کودکان را فراهم آورند (Donnelly & others, 2016, p 120).

از دیدگاه امام چهارم^(ع)، طلب پهنای عمر امری مهم در تربیت جسمانی فرزندان است که با تربیت معنوی نیز پیوند خورده است. به همین منظور، ایشان با بیان عبارت «اللَّهُمَّ وَ مَنْ عَالِي بَقَاءٍ وَ وُلْدِي وَ يَاصْلَاحِهِمْ لِي»، بقای عمر فرزندان را همراه با اصلاح و صلاح از خداوند متعال درخواست کرده است؛ یعنی بقای آنان را به هر قیمتی نمی‌طلبم، بلکه بقایی را برای آنان می‌پسندم که توأم با اصلاح و صلاح آنان و من باشد (نک: انصاری، ۱۳۹۵، ص ۱۲۵). طول عمر فرزند برای پدر از آن‌رو مطلوبیت دارد که فرزند امتداد و ادامه‌ی وجود والدین خویش است (مغنیه، ۱۴۲۸، ص ۳۲۷). در ادامه، به‌منظور تأکید بر این موضوع، چنین فرموده است: «إِلَهِي أُمَّدْ لِي فِي أَعْمَارِهِمْ وَ زِدْ لِي فِي أَجَالِهِمْ». مقصود از «أُمَّدْ» عمر، برکت بخشیدن به فرزندان است، به اینکه خداوند از رهگذر توفیق برای انجام کارهای شایسته و آباد ساختن اوقات خود با کارهای خیر، آن را برکت ببخشد. امام صادق^(ع) در روایتی می‌فرماید: «خوش‌رفتاری با خویشاوندان مایه‌ی تأخیر اجل است» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۱۵۱)؛ یعنی صلح‌رحم سبب تأخیر در اجل و فرونی یافتن عمر است. معنای این فرونی در عمر، برکت در آن است به اینکه خداوند شخص را توفیق دهد تا طاعت و بندگی انجام دهد و اوقات خویش را به آنچه او را در آخرت سود می‌بخشد، آباد کند (کبیر مدنی شیرازی، ۱۴۰۹، ج ۴، ص ۹۹). آجال جمع «أجل» به معنای مدت عمر است و گاه درباره‌ی وقتی که انسان در آن منقرض می‌شود، به‌کار می‌رود (نک: ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۱، ص ۱۱). حضرت از خداوند می‌خواهد اجل و سرآمد عمر فرزندان را به تأخیر بیندازد. به‌نظر می‌رسد، مهم‌ترین هدف حضرت از پرداختن به طول عمر فرزندان و توجه دادن انسان‌ها بدان این باشد که

زمینه‌سازی برای بهره‌مندی بیشتر از این نعمت، یعنی طول عمر، به‌مثابه فرصتی پیش‌روی انسان در مسیر رشد و کمال قرار دارد، ضمن آنکه دربردارنده جنبه عاطفی نیز است؛ زیرا درخواست طول عمر به معنی عاقبت طلبیدن از مصیبت فوت فرزند و داشتن عمر کوتاه اوست. سلامت جسمانی به نحوی بر تربیت معنوی فرزند نیز اثرگذار خواهد بود. اگر بدن سالم نباشد و فرزند درگیر بیماری و امراض جسمانی باشد، خود این مسئله مانع تعلم و تعقل می‌گردد (نک: بیگدلی، ۱۳۹۷، ص ۱۰۹)؛ به همین علت، ابتدا حضرت درخواست سلامت جسم را مقدم بر سلامت دین و اخلاق کرده است: «وَأَصِحَّ لِي أْبْدَانُهُمْ وَ أَدْبَانُهُمْ وَ أَخْلَاقُهُمْ». این مطلب نشان می‌دهد که در نگره‌ی فکری ایشان، جسم و روح با یکدیگر تلفیق شده‌اند و فکر و روح سالم را در بدن و جسم سالم می‌توان یافت. ضمن آنکه بیان‌کننده‌ی آن است که تقویت قوای جسمانی در صورتی ارزش است که همراه با اخلاق و معنویت باشد.

علاوه بر تندرستی، داشتن فرزندان قوی و نیرومند از نظر جسمی و روحی از خواسته‌های حضرت است: «وَقَوِّ لِي ضَعِيفَهُمْ». نیرومندی و توان جسمی و روحی بالای فرزندان نقش مهمی در ایفای وظایف ایشان نسبت به خدا، خود، والدین و سایرین خواهد داشت. واضح است که تربیت جسمانی مدنظر امام سجاد^(ع) نوعی از تربیت است که همراه با عمل و جسم باشد و می‌خواهد فرزندان به اهداف تربیت برسند. صرف فعالیت بدنی هدف نیست، بلکه وسیله‌ای است که اثر آن بر روح و جسم فرزند برای نیل به هدف غایی مدد می‌رساند؛ بنابراین، توجه به پرورش جسم به علت نقش ابزاری آن برای تعالی روح سفارش شده است. درواقع، هدف تربیت اسلامی صرفاً پرورش جسم نیست و پرورش جسم هدفی واسطی به‌شمار می‌آید؛ به دیگر سخن، هدف غایی و نهایی تربیت قوای جسمانی انجام تکالیف الهی و رسیدن به کمال و جلب رضایت خداوند متعال است.

۳.۴. تربیت اقتصادی

مطالعه‌ی محورهای موضوعی بیان‌شده در این دعا نشان می‌دهد، یکی از مهم‌ترین موضوعات در این دعا، توصیه به تربیت اقتصادی و طلب گشایش رزق از خداوند برای الگودهی به والدین است. تربیت اقتصادی شاخه‌ای از تربیت اجتماعی است. در نگره‌ی اقتصاد اسلامی اعتقادات، معنویت و اخلاق در روابط اجتماعی و اقتصادی دخیل است و به اقتصاد به‌عنوان یک امر الهی و معنوی نگریسته شده که به‌عنوان ابزاری مهم در درون این نظام برای دستیابی به بهزیستی فردی و جمعی مورد اهتمام قرار گرفته است (نک: یوسف‌زاده و آداک، ۱۳۹۷، ص ۱۵۶-۱۵۷).

حضرت در ابتدای دعا از پروردگار می‌خواهد به دست ایشان، به فرزندانش روزی فراوان دهد: «وَأَدْرِ لِي وَ عَلَيَّ يَدِي أَرْزَاقَهُمْ». اعطای والدین به فرزند همواره شیرین است. فایده‌ی این امر به عقیده‌ی یکی از شارحان چنین است: «به‌واسطه‌ی آن اطاعت، محبت و نیکی فرزندان نسبت به والدین افزایش پیدا می‌کند؛ زیرا اگر کسی بداند خداوند روزی‌اش را از طریق شخص خاص به او می‌رساند، بدون شک آن شخص را دوست و گرامی می‌دارد و درنهایت، از او اطاعت می‌کند؛

همچنین این عمل از مصادیق جریان یافتن خیر به دست والدین است» (کبیر مدنی شیرازی، ۱۴۰۹، ج ۴، ص ۱۰۲)، چنان‌که در حدیث قدسی آمده است: «أَنْتَى أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا خَلَقْتُ الْخَلْقَ وَ خَلَقْتُ الْخَيْرَ وَ أَجْرِيَهُ عَلَى يَدَى مَنْ أَحَبُّ فَطَوَّبَى لِمَنْ أَجْرِيَهُ عَلَى يَدِيهِ» (برقی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۲۸۳)؛ «من آن خدایی هستم که معبودی جز من نیست. خیر را آفریدم و آن را به دو دست کسی که دوستش دارم، جاری کردم؛ پس خوشا به حال آنکه خیر را به دست او جاری کردم.»

همچنین حضرت در پایان دعا چنین درخواست کرده است: «الْمَوْسَعُ عَلَيْهِمُ الرِّزْقُ الْحَلَالُ مِنْ فَضْلِكَ الْوَاسِعِ بِجُودِكَ وَ كَرَمِكَ»؛ «مرا از کسانی قرار ده که از حلال به ایشان روزی فراخ داده‌ای.» مقصود از این تعبیر حضرت، مبالغه در طلب گشایش روزی در زندگی است. از آنجاکه رازق اصلی خداوند متعال است؛ از این‌رو، حضرت روزی فرزندانش را از خداوند متعال درخواست می‌کند، اینکه روزی گسترده‌ای داشته باشد تا بتواند به فرزندان خود بدهد. از سوی دیگر، رزق حلال یک گام برای عاقبت به خیر شدن، جاودانگی فرزندان و خود والدین است و حضرت این درخواست را از «مِنْ فَضْلِكَ الْوَاسِعِ» طلبیده است؛ یعنی از فضل محض الهی، بی‌آنکه واسطه‌ای در میان باشد.

۴.۴. نقش والدین و محیط در تربیت فرزند

والدین از مهم‌ترین افرادی هستند که در همه‌ی مراحل زندگی فرزندان به‌ویژه امر تربیت می‌توانند نقش مؤثری ایفا کنند. در حقیقت، به علت حضور کودک از همان آغازین ساعات تولد در محیط خانواده و ارتباط مستمر با پدر و مادرش، نقش اثربخشی محیط خانواده و رفتار والدین در تربیت اخلاقی و معنوی فرزند وجود دارد. مسلماً اگر مریبان اولیه‌ی زندگی فرزندان که والدینش هستند و یک الگوی تربیتی به‌شمار می‌روند، خود دچار نقص در مسائل معنوی و اخلاقی باشند، بی‌شک تأثیر منفی بر تربیت کودکان خویش می‌گذارند. در سراسر دعا ضمایر و ترکیب خطاب به والدین به‌کاررفته است و حتی در معرفی اصلی‌ترین دشمن تربیتی انسان، هم والدین و هم فرزندان به خداوند پناه می‌برند: «وَ أَعِدَّنِي وَ ذُرِّيَّتِي مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ.» این موضوع بیان‌کننده‌ی تأثیر والدین در تربیت فرزندان است. ترکیب «لی» در این فراز و سایر فرازها این نکته را رهنمون می‌سازد، دعایی که پدر برای فرزند می‌کند، هم‌زمان برای خود نیز است. نقش و اثرگذاری محیط و اجتماع نیز در تربیت قابل اغماض نیست. از آنجاکه انسان موجودی اجتماعی است، تأثیرپذیری او از محیط بسیار است، به‌طوری‌که می‌توان محیط را دومین مربی انسان برشمرد. به عقیده‌ی یکی از نویسندگان، «تأثیر القائنات فرهنگ عمومی جامعه و هم‌وعان قابل‌انکار نیست و قدرت تخریبی آن می‌تواند بر عوامل دیگر سایه اندازد، همان‌طوری که کم نیستند انسان‌هایی که در تماس با محیط سالم اصلاح‌شده و تأثیر سوء عوامل منفی تربیتی را از خود دفع کرده‌اند» (غضنفری، ۱۳۸۲، ص ۱۹۳). اهمیت محیط در تربیت به‌واسطه‌ی تأثیر عمیق دوستی و هم‌نشینی با افراد خود را نمایان می‌کند، چنان‌که در روایتی، امام علی^(ع) هم‌نشینی با افراد صالح و نیک‌رفتار را مایه‌ی نعمت برمی‌شمارد و مجالست با افراد شور را موجب بدبختی می‌داند (لیثی واسطی، ۱۳۷۶، ص ۲۲۱)؛ از این‌رو، امام سجاد^(ع) بر بایستگی دعا برای عموم مسلمانان

تأکید کرده و به نیابت از همه‌ی اُمَّت دعا فرموده و هر آنچه از خیر که برای خود و فرزندانش طلب نموده است، برای همه‌ی مسلمانان و مؤمنان درخواست کرده است: «وَأَعْطِ جَمِيعَ الْمُسْلِمِينَ وَ الْمُسْلِمَاتِ وَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ مِثْلَ الَّذِي سَأَلْتُكَ لِتَفْسِي وَ لَوْلَدِي فِي عَاجِلِ الدُّنْيَا وَ آجِلِ الْآخِرَةِ.» دعا زبان تکوینی همه‌ی موجودات و هستی است: «يَسْتَلُّهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ» (رحمن: ۲۹) و امام^(ع) به نیابت از همه‌ی امت دعا کرده و همه را یک واحد دانسته و با یک نفس برای همه دعا فرموده است و به نوعی تعلیم می‌دهد که مسلمانان نباید صرفاً به دنبال منافع خود باشند، بلکه باید مصالح مادی و معنوی همه‌ی امت را در نظر بگیرند. این فراز دعا نشان می‌دهد که عافیت فردی در گرو عافیت اجتماعی است؛ زیرا وقتی انسان به خارج از محیط شخصی قدم می‌گذارد، در برخورد با مردم و جامعه است. اگر آنان زندگی متلاطم و بدون آرامش داشته باشند، حتماً ناامنی روحی آنان امنیت این فرد را هم تهدید خواهد کرد (ممدوحی کرمانشاهی، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۴۳۰)؛ بنابراین، دعا در حق دیگران نشانه‌ی نقش و اثرگذاری اجتماع و محیط در تربیت فرزندان است و خیرخواهی و دعا در حق دیگران آثار مثبتش مجدد به خود فرد دعاکننده بازمی‌گردد؛ زیرا خیرخواهی برای دیگران سبب رأفت قلب و استجابت زودتر دعا در حق خویش است (نک: کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۵۰۷).

از سوی دیگر، امروزه خانواده در تربیت فرزند بی‌رقیب و به دور از عوامل برون‌خانوادگی عمل نمی‌کند، بلکه رسانه نیز به مثابه یکی از اعضای خانواده بر رشد اخلاقی آنان اثرگذار است. در واقع، این دو نهاد (خانواده و رسانه) در محیطی واحد (خانه)، طی فرایندی تعاملی بر رشد اخلاقی کودکان اثر می‌گذارند. از جمله راهکارها در کاهش تأثیرات رسانه و ارتقای تفکر انتقادی کودکان در قبال رسانه، وساطت فعال والدین هنگام تماشای برنامه‌های رسانه‌ای است (جهت تفصیل دیدگاه‌ها نک: بوسلیکی و آذربایجانی، ۱۳۹۹، ص ۱۱).

۵.۴. موانع تربیت

امام سجاد^(ع) یکی از مهم‌ترین موانع در مسیر تربیت فرزندان را وجود شیطان معرفی کرده که نه تنها آسیب‌زننده به تربیت فرزندان است، بلکه می‌تواند موجب سقوط خود والدین نیز شود: «وَأَعْدُنِي وَ ذُرِّيَّتِي مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ»؛ پس والدین باید شیطان و نیرنگ‌های او را بشناسند و آن‌ها را به مترژی بشناسانند. امام عارفان^(ع) موطن این دشمن را چنین توصیف می‌کند: دشمنی ابلیس با انسان به خداوند متعال منتسب است: «وَجَعَلَتْ لَنَا عَدُوًّا يَكِيدُنَا.» بدان لحاظ که خداوند خود سبب نخست وجود ابلیس بوده است، هرچند او دعوت‌کننده‌ی وی به دشمنی با آدم نیست. نسیان و غفلت در شیطان راه ندارد: «لَا يَغْفُلُ إِنْ عَقَلْنَا وَ لَا يَنْسِي إِنْ نَسِينَا.» این عبارت را می‌توان به دو صورت تفسیر کرد: نخست اینکه از جانب شیطان هیچ غفلت و فراموشی صورت نمی‌پذیرد؛ بنابراین، مقصود سلب مطلق این دو مفهوم از شیطان است و سبب این نفی آن است که غفلت و نسیان از توابع قوای انسانی و از عوارض بدن هستند و به همین سبب، از شیطان سلب می‌شوند. دیگر اینکه اگر ما از شیطان غافل شویم، او از ما غفلت نمی‌کند و اگر ما او را از یاد ببریم، او ما

را از یاد نمی‌برد (کبیر مدنی شیرازی، ۱۴۰۹، ج ۴، ص ۱۱۶). سنگر و پایگاه حضور شیطان در سینه‌ی انسان است و همانند خون در همه‌ی وجود آدمی جریان دارد: «أَسْكَنْتَهُ صُدُورَنَا وَ أَجْرَيْتَهُ مَجَارِي دِمَائِنَا.» جاری شدن شیطان در خون اشاره‌ای به این روایت نبوی است: «شیطان در آدمی‌زاد در همان مجرا جاری می‌شود که خون جاری می‌گردد» (مسلم، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۱۷۱۲). جاری شدن شیطان یا به معنای حقیقی است؛ زیرا شیطان لطیف و از جنس آتش است و بنابراین، ممتنع نیست که چون خون جاری شود یا مجازی است (نک: نووی، بی‌تا، ج ۱۴، ص ۲۲۳-۲۲۴). در واقع، به واسطه‌ی لطیف بودن هیئت شیطان، این اندازه امکان برای راه گشودن به درون وجود انسان میسر شده است و در رگ‌های انسان که مجرای خون است، جاری می‌گردد تا به قلب برسد و آنجا بنده را بسته به ضعف ایمان، قَلت ذکر و فراوانی غفلت وسوسه کند و از خدا دور سازد (نک: مازندرانی، ۱۳۸۲، ج ۹، ص ۲۲۴).

امام سجاد^(ع) برای هشدار نسبت به نیرنگ‌های شیطان، به بیان مصادیق این نیرنگ‌ها نیز پرداخته است که عبارت‌اند از: ایمن بودن از عقاب الهی و ترس از غیر خدا: «يُؤْمِنُنَا عِقَابَكَ وَ يَخَوِّفُنَا بغيرِكَ»، شجاعت در انجام گناه «إِنْ هَمَمْنَا بِفَاحِشَةٍ شَجَعْنَا عَلَيْهَا»؛ سستی در انجام عمل خیر: «إِنْ هَمَمْنَا بِعَمَلٍ صَالِحٍ تَبَطَّنَا عَنْهُ»؛ غلبه‌ی شهوت: «يَتَعَرَّضُ لَنَا بِالشَّهَوَاتِ»؛ شبهه‌افکنی: «وَ يَنْصِبُ لَنَا بِالشُّبُهَاتِ» و وعده‌های دروغ و امیدهای واهی: «إِنْ وَعَدْنَا كَذَبْنَا وَ إِنْ مَنَّا أَخْلَفْنَا.»

۶.۴. راه برون‌رفت از موانع تربیت

حضرت^(ع) تنها به بیان مانع و آسیب تربیت اکتفا نکرده، بلکه راه برون‌رفت آن را نیز تبیین نموده است و تلاش می‌کند تا با ارائه‌ی تحلیل صحیح از علل و ریشه‌های وجود شیطان در زندگی و مسیر تربیت، والدین را به قدرت بصیرت مجهز نماید که می‌توان گفت، این ویژگی سبب تمایز الگوی تربیتی فرزندان از منظر امام عارفان^(ع) با سایر مکاتب و دیدگاه‌ها است. در ادامه مهم‌ترین راهکارهای برون‌رفت از نیرنگ‌های شیطان در مسیر تربیت فرزند تشریح می‌گردد.

۱.۶.۴. پناه جستن به پروردگار

پدر و مادر مسئولیت سنگینی در برابر تربیت فرزندان خود بر عهده دارند و در این باره همواره باید به خداوند پناه ببرند و درخواست یاری کنند، به نحوی که اگر قدرت و سلطنت الهی ما را از خطر حضور شیطان دفع نکند، در گمراهی خواهیم بود و ثباتی در ایمان و دین نخواهیم داشت: «وَ إِلاَّ تَصْرِفْ عَنَّا كَيْدَهُ يَضِلَّنَا وَ إِلاَّ تَقِنَّا خَبَالَهُ يَسْتَزِلَّنَا.» «خبال» به معنای تباهی، فساد، کاستی، نابودی، رنج و خستگی است (فیروزآبادی، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۵۰۰). مقصود از درخواست حضرت این است که اگر خداوند خود نیرنگ شیطان را از ما بازنگرداند و ما را در برابر تباهی‌های شیطان حفظ نکند، او ما را به گمراهی می‌کشد و به لغزش می‌خواند و ما هم به اقتضای نفس اماره و به حکم نیروی شهوانی، از او پیروی می‌کنیم و از او فرمان می‌بریم. در واقع، متربی تنها خداوند را مسبب‌الأسباب می‌داند تا تنها به او پیوند یابد و درخواست کمک کند. مبارزه با شیطان تنها در سایه‌ی بندگی

خدا و اطاعت از فرمان‌ها الهی میسر است. گویا شیطان با یاد خدا از انسان دور می‌شود و عقب‌نشینی می‌کند و به هنگام غفلت‌ورزی، به سراغش می‌آید. در روایتی از رسول اکرم (ص) چنین آمده است: «إِنَّ الشَّيْطَانَ وَاضِعُ حَطْمَهُ عَلَى قَلْبِ ابْنِ آدَمَ فَإِذَا ذَكَرَ اللَّهَ حَنَسَ وَإِنْ نَسِيَ اللَّهَ التَّقَمَّ قَلْبَهُ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶۷، ص ۴۲)؛ «شیطان منقار خود را بر قلب آدمی نهاده است. هرگاه انسان خداوند سبحان را یاد کند، کنار می‌کشد و هرگاه خدا را فراموش کند، قلب او را می‌بلعد.»

۴.۶.۲. دعای فراوان

از دیدگاه حضرت سجاد^(ع)، دعای فراوان یکی دیگر از راهکارها دفع شیطان است که در امر تربیت نیز بسیار اثرگذار است: «اللَّهُمَّ فَأَقْهَرُ سُلْطَانَهُ عَنَّا بِسُلْطَانِكَ حَتَّى تَحْبِسَهُ عَنَّا بِكَرَّةِ الدُّعَاءِ لَكَ فَتُضِيحَ مِنْ كَيْدِهِ فِي الْمَعْصُومِينَ بِكَ». آنچه در کلام حضرت مشهود است، آن است که تنها قدرت خدا می‌تواند بر شیطان چیره شود و تنها با دعا می‌توان رحمت الهی را جلب کرد و تنها سلطنت خدایی می‌تواند او را مقهور خود کند؛ زیرا سعی شیطان دور نگه‌داشتن انسان از قرب الهی است و آنجا که بساط قرب الهی گسترده باشد، شیطان راهی ندارد (نک: ممدوحی کرمانشاهی، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۴۲۵)؛ بنابراین، حضرت با کثرت دعا به درگاه خداوند، به واسطه‌ی قدرت الهی و با استعانت از حق، عصمت را درخواست نموده است. مقصود حضرت از عصمت این است که ملکه‌ای در انسان به وجود آید که در فرض برخوردار بودن از قدرت انجام گناه، از آن خودداری کند (کبیر مدنی شیرازی، ۱۴۰۹، ج ۴، ص ۱۲۳).

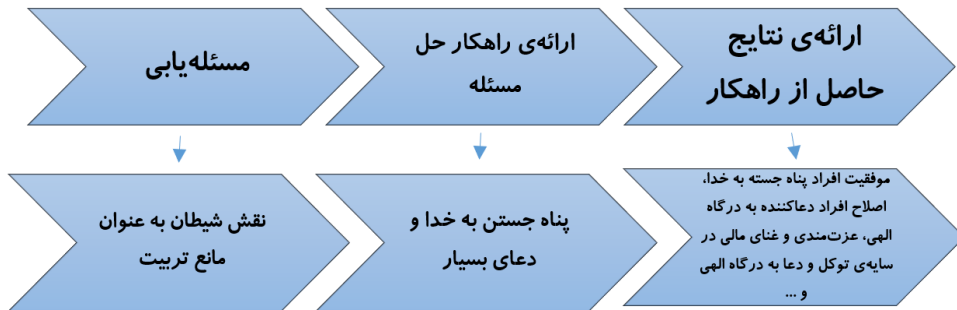
حتی امام^(ع) پس از تبیین تربیت جسمانی و معنوی و اقتصادی، از خداوند در همه‌ی آن‌ها طلب یاری می‌کند: «وَأَجْعَلْهُمْ لِي عَوْنًا عَلَيَّ مَا سَأَلْتُكَ»؛ و نیز از خداوند متعال درخواست اجابت همه‌ی درخواست‌های پیشین را دارد: «اللَّهُمَّ أَعْطِنِي كُلَّ سُؤْلِي وَ أَقْضِ لِي حَوَائِجِي». ایشان از خداوند می‌خواهد تا اجابت دعایشان منع نشود، درحالی‌که خداوند وعده‌ی اجابت دعا داده و خود آن را ضمانت کرده است: «وَلَا تَمْنَعْنِي الْإِجَابَةَ وَ قَدْ ضَمِنْتَهَا لِي»؛ و از درگاه الهی می‌خواهد موانع اجابت دعایش را که به آن امر کرده است، بردارد: «وَلَا تَحْجُبْ دُعَائِي عَنْكَ وَ قَدْ أَمَرْتَنِي بِهِ». حُجْب دعا از خداوند متعال تمثیلی حاکی از نپذیرفتن آن است. گناه نقش مهمی در استجابت نکردن دعا دارد. کسی که وجودش از دنیا و محبت غیر خدا آکنده است، دعایش به درگاه ربوبی بار نیابد و باید با توبه و انابه به حضرت حق بازگردد. امام علی^(ع) نیز به این موضوع چنین اشاره داشته است: «خدایا! آن دسته از گناهان مرا که مانع استجابت دعا می‌شود، بیامرز» (طوسی، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۸۴۴).

از آنجاکه نظام هستی مصالح و مفاسدی بر اساس واقعیت‌های این جهان دارد که مطابق رأی و نظر بشر نیست، بلکه به موجب علم الهی است، چه بسا انسان گمان کند چیزی به نفعش است، در حالی‌که اگر واقع شود، به هلاکت وی منجر می‌گردد (نک: ممدوحی کرمانشاهی، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۴۲۷)؛ از این‌رو، امام^(ع) از خداوند صلاح دنیا و آخرت خود را می‌طلبد: «وَأْمُنُّنُ عَلَيَّ بِكُلِّ مَا يَصْلِحُنِي فِي دُنْيَايَ وَ آخِرَتِي»؛ و چه بسا مسائلی که خواستن آن به صلاح انسان باشد و از آن غافل

شود؛ بنابراین، در پایان دعا چنین می‌فرماید: «مَا ذَكَرْتُ مِنْهُ وَ مَا نَسِيتُ أَوْ أَظْهَرْتُ أَوْ أَخْفَيْتُ أَوْ أَغْلَنْتُ أَوْ أَسْرَرْتُ.» ایجاد این نگره‌ی فکری در متربی موجب می‌شود که در برابر ناملایمات روزگار، احساس پشیمانی و جزع نکند و تنها با توکل و استعانت الهی موانع امر تربیت را پشت سر گذارد.

۴.۶.۳. نتایج پناه جستن و دعا کردن به درگاه الهی

امام سجاد^(ع) در بخشی از دعا به‌منظور اقناع اندیشه‌ی مخاطب، به موفقیت افراد پناه‌جسته به خدا در مسیر تربیت اشاره می‌کند و گویا با آوردن این بخش در دعا، قصد ارائه‌ی نتایج قطعی به‌دست‌آمده از راهکارهای خویش را دارد:

آن حضرت در فرازی از دعای شریف، با عبارت «الْمُعَوِّدِينَ بِالتَّعَوُّذِ بِكَ الرَّابِعِينَ فِي التَّجَارَةِ عَلِيكَ...»، شروع به تبیین نتایجی از موفقیت افراد پناه‌جسته به درگاه خدا می‌پردازد که تأمین‌کننده‌ی والاترین کرامات انسانی در فلاح و رستگاری انسان است؛ پیروزی در آرزوها، توکل در کارهای موفقیت‌آمیز، در امن و امان و عافیت زیستن، در معاملات و کارهای به سود معقول رسیدن، با عزت زندگی کردن، در رفاه و وسعت روزی سرآوردن، از ذل و خواری و ظلم‌پذیری دوری گزیدن و سکونت در جوار حضرت حق؛ سپس در ادامه، به سبب اجابت آن‌ها اشاره کرده است: «اللَّهُمَّ أَعْظِنَا جَمِيعَ ذَلِكَ بِتَوْفِيقِكَ وَ رَحْمَتِكَ.» اینکه توفیق و رحمت در کنار هم از خداوند درخواست شده، بدان سبب است که برخی از درخواست‌های موجود در این دعا از خداوند مسبب از توفیق و برخی سرچشمه‌گرفته از رحمت الهی است.

۴.۷.۷. برکات تربیت صحیح فرزند

مطالعه‌ی محورهای موضوعی مطرح‌شده در این دعا نشان می‌دهد، تبیین برکات فرزند یکی از مهم‌ترین موضوعات بیان‌شده در این دعا است. از دیدگاه امام سجاد^(ع)، برخورداری انسان از فرزند صالح که تحت تربیت صحیح قرار گرفته است، برکات فراوانی در زندگی والدینش جاری می‌سازد. عبارت «بإمتاعی بهم» در فراز نخست دعا، بیان‌کننده‌ی آن است که فرزند صالح می‌تواند موجب خیر و بهره‌مندی برای والدینش باشد. دعای خیری که والدین در حق فرزندان خویش دارند، به

نحوی برکاتش به خود والدین در دنیا و آخرت بازمی‌گردد. علت این گفتار از متن دعا برمی‌آید. حضرت مکرر از ضمیر متکلم وحده استفاده کرده است که نشان از بازگشت دعا به خود والدین دارد. عبارات «مَنْ عَلِيٌّ؛ بِإِصْلَاحِهِمْ لِي؛ زِدْ لِي؛ رَبِّ لِي؛ قَوْلِي وَ...» به این موضوع دلالت می‌کنند؛ بنابراین، صلاح فرزندان پیش از هر چیز، خیرش به والدین می‌رسد؛ ازاین‌رو، صلاح فرزندان نعمت الهی برای والدین به‌شمار می‌آید (فرقان: ۷۴) نکته‌ی قابل‌توجه در این بخش آن است که گویا عبارت «بِإِصْلَاحِهِمْ لِي» اقتباسی از آیه‌ی «وَأَصْلِحْ لِي فِي ذُرِّيَّتِي» (أحکاف: ۱۵) است. عبارت «لی» در آیه‌ی بالا نشان می‌دهد، دعاکننده می‌خواهد ذریه‌اش به‌گونه‌ای اصلاح شوند که خود او از صلاح آنان بهره‌مند گردد؛ یعنی فرزندان در احسان و نیکی به او کوشا باشند، همان‌گونه که او نسبت به والدینش چنین بوده است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ص ۲۰۲).

در نگره‌ی امام عارفان^(۴)، تربیت درست فرزند موجب قدرت والدین در گرفتاری‌هاست و فرزندان می‌توانند نیروی عملی و بازوی کمکی برای خانواده باشند: «اللَّهُمَّ اشْدُدْ بِهِمْ عَضْدِي وَ كَثِّرْ بِهِمْ عَدْدِي.» «عضد» کانون قدرت است که با نیرو گرفتن آن، دست نیرو می‌گیرد (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۴۱۰). مقصود از «عدد» کمیت گروهی از خاندان و کسان فرد است؛ ازآن‌رو که گروهی که شمار افراد آن فراوان است، از استواری و مقاومت بیشتری برخوردار است و بهتر می‌تواند اهداف خود را پیگیری کند؛ به همین سبب در متون دینی، مؤمنان به امر ازدواج و فرزندآوری تشویق شده‌اند؛ زیرا با افزایش جمعیت مؤمنان، جامعه‌ی توحیدی اقتدار بیشتری می‌یابد و می‌تواند در راه اهداف الهی، استوارتر قدم بردارد و در برابر دشمن ایمنی بیشتری داشته باشد.

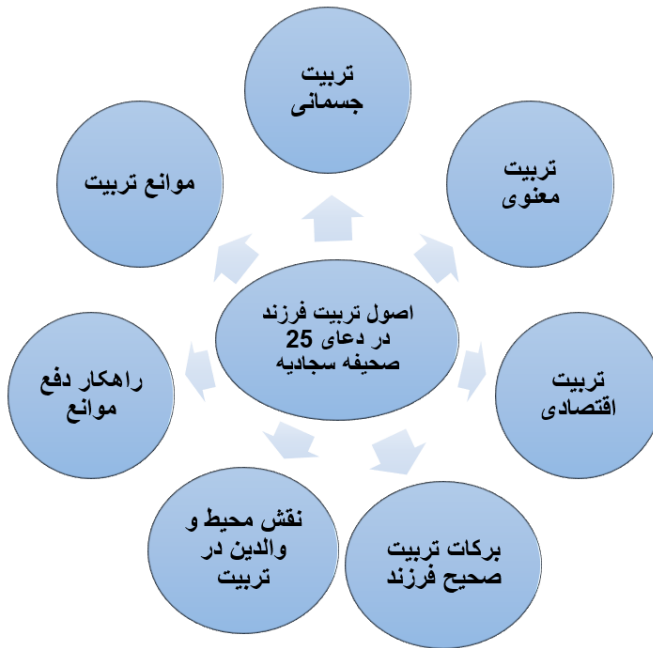
به سامان آوردن حال والدین از دیگر برکات وجود فرزند در زندگی انسان است: «وَأَقِمْ بِهِمْ أَوْدِي.» واژه‌ی «أودی» به معنای کژی است (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۹). در این عبارت، دلالت بر ناراستی احوال و خروج آن از حد اعتدال دارد و مقصود این است: اختلال حال مرا به‌واسطه‌ی فرزندان به سامان آور.

از دیگر برکات فرزند این است که در غیاب والدین، در سامان‌دهی امور زندگی نقش ایفا کنند و سبب زینت و نشاط زندگی و زنده نگه‌داشتن نام والدین خویش باشند، به‌طوری‌که گویی فرزندان صالح ادامه‌ی عمر والدین هستند: «وَوَيْتِنُ بِهِمْ مَحْضَرِي وَ أَحْيِي بِهِمْ ذِكْرِي وَ اكْفِنِي بِهِمْ فِي غَيْبَتِي وَ اعْنِي بِهِمْ عَلَى حَاجَتِي.» زینت شدن فرزندان در عبارت «وَوَيْتِنُ بِهِمْ مَحْضَرِي»، کنایه از آن است که فرزندان به فضائل و کمالاتی آراسته باشند که هرکس به آن‌ها آراسته باشد، زینت انجمن‌ها و جمع‌هایی شود که در آن‌ها حضور می‌یابد (کبیر مدنی شیرازی، ۱۴۰۹، ج ۴، ص ۱۰۵). عبارت «وَأَحْيِي بِهِمْ ذِكْرِي» را می‌توان به دو گونه تفسیر کرد: ۱. فرزندان پس از والدین باقی بمانند تا یاد ایشان به‌واسطه‌ی آنان زنده ماند؛ ۲. فرزندان رشد یابند و فضیلت و کمالات کسب کنند تا به‌واسطه‌ی آنان، نام والدین در میان مردم گسترش پیدا کند (نک: همان).

به‌نظر می‌رسد، حضرت در این فرازها، واگذاری مسئولیت به فرزندان را به والدین تعلیم داده است. مطابق روایات، فرزندان در سنین بلوغ و جوانی صاحب نیرو و توان بدنی هستند و می‌توانند به‌عنوان بازوی خانواده باشند. مسئولیت به‌متربّی ضمن انجام بهتر امور، موجب جلب

اعتماد دیگران نسبت به متربی می‌شود و در نتیجه، میزان اعتبار اجتماعی او را نیز ارتقا می‌بخشد؛ همچنین متربی مسئولیت‌پذیری، ارزشمند بودن و عزت نفس را همواره در وجود خود احساس می‌کند و مسیر پیشرفت را سریع‌تر طی خواهد کرد.

نکته‌ی شایان توجه اینکه حضرت امام سجاد^(ع) آنچه را که موجب بهره‌مندی والدین از فرزندان می‌شود، اقبال و محبت فرزندان نسبت به والدین بیان می‌کند: «وَ اجْعَلْهُمْ لِي مُجِيبًا وَ عَلِيَّ حَدِيْبًا مُقْبِلِيْنَ مُسْتَفِيْمِيْنَ لِي مُطِيعِيْنَ غَيْرَ عَاصِيْنَ وَ لَا عَاقِيْنَ وَ لَا مُخَالِفِيْنَ وَ لَا خَاطِئِيْنَ.» این عبارات دستورالعمل به فرزندان است که از محبت بی‌دریغ نسبت به والدین خودداری نکنند و در این ارادت، خستگی نشان ندهند و عصیان و خطا و مخالفتی که موجب عقوبت گردد، مرتکب نشوند. باید در نظر داشت که همه‌ی این اوصاف برای فرزندان میسر است که از تربیت نیک والدین برخوردار باشند (ممدوحی کرمانشاهی، ۱۳۸۳، ج ۲، ص ۴۲۶). بدین ترتیب، شکل‌گیری این محبت از سوی خود والدین شروع می‌شود. والدین با محبت کردن به فرزندان موجب تشکیل حلقه‌ی انس و الفت میان خود و فرزندان می‌گردند و همین امر سبب اقبال و اطاعت فرزندان از والدین و یاری‌گری ایشان می‌شود؛ در نتیجه، محبت بیشتر به فرزندان زمینه‌ی صالح شدن آنان را فراهم می‌کند.

نتیجه‌گیری

در نوشتار حاضر با کاربرست تحلیل محتوای مقوله‌ای در دعای ۲۵ صحیفه‌ی سجاده‌ی، شاخصه‌های تربیت فرزند احصا شده است:

۱. تحلیل محتوای کمی و کیفی این دعا نشان می‌دهد که مقوله‌ی اصلی مطرح‌شده در این دعا، بیان مهم‌ترین اصول تربیت فرزند است؛ بنابراین، یکی از مهم‌ترین دستاوردهای این پژوهش استخراج الگوی تربیت فرزند در کلام امام چهارم^(ع) است که فرازمانی و فرامکانی بودن آن را به خوبی نمایان می‌گرداند.

۲. از دیدگاه امام سجاد^(ع)، مهم‌ترین اصول تربیت فرزند عبارت‌اند از: تربیت معنوی، تربیت جسمانی، تربیت اقتصادی، نقش والدین و محیط در تربیت فرزند، موانع تربیت، راهکارهای برون‌رفت از موانع و برکات صحیح فرزند.

۳. از دیدگاه حضرت، برای طی کردن صحیح مسیر تربیت کودک و نوجوان، باید به سه عامل توجه نمود: الف. تربیت جسمانی، ب. تربیت معنوی، ج. محیط و جامعه. در این میان، نقش تربیت معنوی و اهتمامی که والدین باید در این زمینه داشته باشند، از سایر عوامل تربیتی پررنگ‌تر است، به نحوی که حجم بیشتر مباحث از نظر تحلیل کمی، در این بخش جای گرفت.

۴. از نظر امام عارفان^(ع)، شیطان مهم‌ترین مانع جدی در مسیر تربیت است که حضرت ضمن معرفی نیرنگ‌های شیطان، راه برون‌رفت از این مسئله را تنها پناه جستن به خدا و کثرت دعای بیان کرده است.

۵. حضرت در فرازهایی از دعا به برکات حضور فرزندان در زندگی پرداخته‌اند. آگاهی از این موضوع، علاوه بر ایجاد نگرش مثبت به حضور فرزندان در زندگی می‌تواند موجب علاقه برای افزایش فرزندان در زندگی نیز شود. از دیدگاه امام سجاد^(ع)، نقطه‌ی آغاز تربیت فرزند استعانت از خداوند و تربیت خود والدین است. بر اساس مضامین این دعا، فرزندی که صالح است و تحت تربیت صحیح والدین خویش در بعد رفتاری و اخلاقی واقع شده است، می‌تواند برکاتی همچون یاری‌گری والدین و احسان به ایشان و فرمان‌برداری از آنان را به ارمغان آورد.

منابع

- قرآن کریم؛ ترجمه‌ی عبدالمحمد آیتی؛ چاپ چهارم، تهران: سروش، ۱۳۷۴ ش.
- صحیفه سجاده؛ ترجمه‌ی الهی قمشه‌ای؛ تهران: طوبی محبت، ۱۳۸۷ ش.
- ابن‌منظور، محمدبن‌مکرم؛ لسان‌العرب؛ تحقیق: جمال‌الدین میردامادی؛ بیروت: دارصادر، ۱۴۱۴ ق.
- انصاری، محمدعلی؛ وادی مهر؛ شرح دعای ۲۴ و ۲۵ صحیفه سجاده در حق والدین و فرزندان؛ مشهد: بیان هدایت نور، ۱۳۹۵ ش.
- انصاریان، حسین؛ دیار عاشقان: شرح صحیفه سجاده؛ تهران: پیام آزادی، ۱۳۸۱ ش.
- برقی، احمدبن محمدبن خالد؛ المحاسن؛ چاپ دوم، قم: دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۷۱ ق.
- بوسلیکی، حسن؛ آذربایجانی، مسعود؛ «رشد اخلاقی کودکان در کشاکش رسانه و خانواده»؛ اخلاق، سال ۹، شماره‌ی ۶۱، ۱۳۹۹ ش.
- بیگدلی، مینا؛ «بررسی آموزه‌های تربیتی دعای ۲۴ و ۲۵ صحیفه‌ی سجاده»؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه قم، ۱۳۹۷ ش.
- پهلوان، منصور؛ «استاد و مشایخ روایان صحیفه‌ی کامله»؛ علوم حدیث، شماره‌ی ۱۲، ۱۳۷۸ ش.
- جوادی آملی، عبدالله؛ تسنیم؛ قم: اسراء، ۱۳۸۹ ش.
- رایف، دانیل و همکاران؛ تحلیل پیام‌های رسانه‌ای؛ ترجمه‌ی مهدخت بروجردی علوی؛ تهران: سروش، ۱۳۸۱ ش.
- رحیمی، علیرضا؛ تعلیم و تربیت بصیرت‌گرا: ارائه‌ی نظریه‌ی تربیتی مبتنی بر مفهوم بصیرت؛ تهران: دانشگاه امام صادق^(ع)، ۱۳۸۹ ش.
- زمخشری، محمودبن‌عمر؛ کشاف عن حقائق غوامض التنزیل؛ بیروت: دارالکتب العربی، ۱۴۰۷ ق.
- سبزواری، عبدالأعلی؛ مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن؛ بیروت: مؤسسه اهل‌البیت^(ع)، ۱۴۱۹ ق.
- صالحی، مبین؛ روان‌شناس کودک خود‌باشیم؛ قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۷ ش.
- طباطبایی، محمدحسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ قم: جامعه مدرسین قم، ۱۴۱۷ ق.
- طبرسی، فضل‌بن‌حسن؛ مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن؛ تهران: ناصرخسرو، ۱۳۷۲ ش.
- طریحی، فخرالدین؛ مجمع‌البحرین؛ تحقیق: احمد حسینی؛ تهران: کتاب‌فروشی مرتضوی، ۱۳۷۵ ش.
- طوسی، محمدبن‌الحسن؛ مصباح‌المنتهج و سلاح‌المتعبّد؛ بیروت: مؤسسه فقه‌الشیعه، ۱۴۱۱ ق.
- عترت‌دوست، محمد؛ اخلاق در جنگ؛ تحلیل محتوای مکاتبات امام‌علی^(ع) و معاویه؛ تهران: دانشگاه امام صادق^(ع)، ۱۳۹۰ ش.
- غضنفری، علی؛ ره‌رستگاری؛ بی‌جا: لاهیجی، ۱۳۸۲ ش.
- فضل‌الله، محمدحسین؛ آفاق‌الروح فی أدعیة الصحیفه السجادیة؛ بیروت: دار‌الملک للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۲۰ ق.
- فیروزآبادی، محمدبن‌یعقوب؛ القاموس‌المحیط؛ بیروت: دار‌الکتب العلمیه، ۱۴۱۵ ق.
- کدیور، پروین؛ روان‌شناسی اخلاق؛ چاپ پنجم، تهران: آگاه، ۱۳۹۸ ش.
- کریپندروف، کلوس؛ مبانی روش‌شناسی تحلیل محتوا؛ ترجمه‌ی هوشنگ نائینی؛ روش، ۱۳۸۷ ش.

- کلینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی؛ قم: دارالحدیث، ۱۴۲۹ ق.
- کبیر مدنی شیرازی، علی خان؛ ریاض السالکین فی شرح صحیفه سید الساجدین؛ چاپ چهارم، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۰۹ ق.
- گرگین، باقر؛ خسروپناه، عبدالحسین؛ «فلسفه‌ی تربیت‌بدنی با رویکرد اسلامی»؛ پژوهش‌های معرفت‌شناختی، دوره‌ی ۴، شماره‌ی ۱، ۱۳۹۲ ش.
- لیثی واسطی، علی بن محمد؛ عیون الحکم و المواعظ؛ قم: دارالحدیث، ۱۳۷۶ ش.
- مازندرانی، محمد صالح بن احمد؛ شرح الکافی - الأصول و الروضه؛ تهران: المكتبة الإسلامية، ۱۳۸۲ ق.
- مرزبند، رحمت‌الله؛ زکوی، علی اصغر؛ «بررسی مبانی و مؤلفه‌های سلامت معنوی با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبایی»؛ آیین حکمت، سال ۹، شماره‌ی ۳۳، ۱۳۹۶ ش.
- مسلم بن حجاج؛ صحیح مسلم؛ گردآورنده: محمدفؤاد عبدالباقی؛ قاهره: دارالحدیث، ۱۴۱۲ ق.
- مغنیه، محمدجواد؛ فی ظلال الصحیفه السجادیه؛ چاپ چهارم، قم: دارالکتب الإسلامی، ۱۴۲۸ ق.
- ممدوحی کرمانشاهی، حسن؛ شرحی بر دعاها‌ی صحیفه سجادیه؛ قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۳ ش.
- مکارم شیرازی، ناصر؛ عرفان اسلامی؛ شرحی جامع بر صحیفه سجادیه؛ قم: امام علی بن ابی طالب^(ع)، ۱۳۹۴ ش.
- _____ و همکاران؛ تفسیر نمونه؛ تهران: دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۷۴ ش.
- مجلسی، محمدباقر؛ بحار الأنوار؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
- مصطفوی، حسن؛ التحقیق فی کلمات القرآن؛ تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۰ ش.
- مطهری، مرتضی؛ تعلیم و تربیت در اسلام؛ تهران: صدرا، ۱۳۷۴ ش.
- نجفی، محمدحسن؛ جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام؛ چاپ هفتم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۳۶۲ ش.
- نووی، یحیی بن شرف؛ صحیح مسلم بشرح النووی؛ بی‌جا: مؤسسه قرطبه، بی‌تا.
- وجدانی، فاطمه؛ «الگوی نظری تربیت معنوی با رویکرد اسلامی: یک مطالعه‌ی سنت‌پژوهی»؛ تربیت اسلامی، سال ۱۸، شماره‌ی ۴۳، ۱۴۰۲ ش.
- یوسف‌زاده، محمدرضا؛ آداک، موسی؛ «بررسی محتوای کتاب‌های درسی دوره‌ی دوم ابتدایی بر مبنای تربیت اقتصادی از دیدگاه اسلام»؛ مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، سال ۳، شماره‌ی ۴، پیاپی ۹، ۱۳۹۷ ش.
- Donnelly F.C., Mueller S.S., Gallahue D.L. Developmental Physical Education for All Children: Theory into Practice. Human Kinetics; Champaign, IL, USA: 2016
- Neto C. Child Motorcycle and Initial Training of Physical Education Teachers. E-BALONMANO COM. 2015;11:215-216.

